

dogasszony-kápolna, Nagyboldogasszony-templom, Szent Péter-templom, Szent Donát-kápolna, Szent Márton-bazilika és -templom, Szent István-templom, Minden-szentek temploma. A tisztelet tárgyai az ősi, korai kereszténység ideáljai, és ez a helyzet jellemzi a korai magyar településeket. Ezenkívül Szt. Mártonnak és Szt. Istvánnak helyi életrajzi vonatkozása is van. A sorban uralkodó a Mária-kultusz, Szt. Donát pedig a szőlők középkori patrónusa. A barokk vallásosság emlékei a három *Kálvária*, a 'szobor' jelentésű három kép: *Fehér kép, Mária-kép, Krónusz-kép* és a barokk hatásra is visszavezethető fogadalmi kereszték hosszú sora. A felekezeti tarkaságot őrzik a katolikus, evangélikus, református jelzők a templomok, temetők és iskolák neve előtt. Utóbbiak beszédesebb nevei a *Fiúiskola, Lányiskola, Harangos iskola, Zárda.* A keresztény kurzus a *Szt. István, Szt. Imre, Szt. László* és *Szt. Erzsébet* utca- és telepnevekben él tovább, de ma már jelző nélkül, továbbá a *Hősök szobrának* nevezett világháborús emlékekben-emléketekben.

ÁBRAHÁM IMRE

Régi magyar földrajzínévtípusok (Levédia – Lőd, Küküllő – Somló)

1. GOMBOCZnak a régi magyar *Levente* személynévre vonatkozó magyarázathoz kapcsolódva majd hét évtizede, eléggé óvatosan, először JAKUBOVICH említette, hogy Levedi törzsfőnek a konsztantinoszi *Αεβεδία* helynév alapján kikövetkeztethető neve, *Levedi* vagy *Levédi* a *lenni* ige származéka, s hogy egyeztethető volna a dömösi prépostság nevezetes összeírásában szereplő *Lewedi* személynévvvel (MNY. XIV, 229). E nagy helyesléssel fogadott magyarázathoz csatlakozott azután PAIS is, hozzátéve, hogy *Lewedi* szolgának a fenti helyen olvasható nevéhez kapcsolhatjuk *Leue* libernek ugyanott található nevét is; az előbbi nem volna más, mint a *lenni* igéből származó régi *lève* igenévszó *-di* képzős származéka, az utóbbi pedig *-é > -e* képzős alakulat, s így *Lëvé*, vagy esetleg már *Lëve* az olvasata (MNY. XVII, 160, XXIX, 42). Ezt követően egészen napjainkig általánossá vált ez a felfogás (vö. TESz. 2:759 *lesz* a., FNESz. 379). Viták még a közelmúltban is csupán afelől voltak, hogy *Levédia* hol lehetett (vö. GYÖRFFY: MNY. LXXX, 386–9; BENKŐ: uo. 389–419; HARMATTA: uo. 419–31; KIRÁLY PÉTER: uo. 431–9; LIGETI: uo. LXXXI, 1–19; VÉKONY: uo. LXXXII, 41–53).

Hogy e neveknek más származtatása is lehetséges, pár évvel ezelőtt hoztam szóba (Magyar deákság. Bp., 1980. 245 kk.). E magyarázatom nyilván elkerülte az 1983 áprilisában rendezett vitaülés fent említett szereplőinek s a későbbi hozzászólóknak a figyelmét is, mivel egyikük sem hivatkozik rá. Ezúttal persze nem ismétlem meg említett fejtegetéseimet, hanem bennük foglalt érveimet újabbakkal egészítem ki.

Induljunk ki abból, hogy fent említett állásfoglalásai során PAIS *Levédi* vajda nevével valóban helyesen kapcsolta össze a dömösi összeírás említett személyneveit. Ha viszont ez így van, akkor *Leue* liber neve aligha választható el az OklSz. alábbi régi személynévi adataitól: 1421: *Jacobi dicti Lewe*, 1453: *Georgius Lewew*, 1457: *Jacobus Leuew*, 1463: *Emerico Lewe*. Igen ám, de ezeket e nagy gonddal készült szótárunk nem *lenni*, hanem *lőni* igénk származékainak tekintve a *lövő* szócikkben

közli, s bizony nem alaptalanul, mint az említett hely alábbi két adatából is világosan kitűnik: 1483: In possessionibus Oka et Lewew alias Sycz, 1488: Ladislaus Wadlewe; vö. még 1587: Sypölczöknek az öz löwöknek bialist [= borralót] adtak (uo. 736). Így hát *Leue* liber szóban forgó neve nem *lenni*, hanem *lőni* igénk származéka, ugyanúgy, mint e szótárunk említett szócikkének még korábbi, labializált alakváltozatokat tükröző adatai is, vö. 1236 | 1239: Ibi est terra Vduornicorum et Luev [= Lüö], 1255: Presentibus et astantibus sibi sagittariis dicti Domini Regis de villa Luev [= Lüö]. Ez az utóbbi adat tehát kétségkívül íjászokra vonatkozik, mint erre e szótár ezt követő, szögletes zárójelben olvasható, alábbi megjegyzése is figyelmeztet bennünket. [Vö. 1272: Sagitariorum nostrorum de Wagh].

A szóban forgó adatok személyekre és helységekre egyaránt vonatkozhattak, vö. egyfelől 1295: Lampertus et seruiens suus Johannes dictus Luew. Johannes dictus Luew (uo.); másfelől 1317: Possessionem Fulseuuew vocatam in comitatu Supruniensi existentem, 1368: Predictam possessionem Luew, 1390: Leustachii de Luew. In dicta Luew. (Oklsz.). S persze, ide kell sorolnunk mindazokat a helyneveinket is, amelyekben a *lövő* szó előfordul, s amelyek adatait KISS LAJOS legújabban szintén nagy gondnal állította össze, megjegyezve, hogy ezek mindegyike, mint *lő* igénk származéka, egykori, gyepüket védő íjász lövészekre, illetőleg vadászokra utal; ilyen helységeink *Lövő* Győr-Sopron megyében, Kapuvár és Kőszeg között, a határ közvetlen közelében, *Zalalövő* Zala megyében, *Egerlövő* Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, *Nyírlövő*, valamint *Lövöpetri* Szabolcs-Szatmár megyében. Ne feledjük, hogy mindezek a régi magyar helynevek a szóban forgó tevékenységet jelölő igei származékkal azonos alakúak. De az sem lehet vitás, hogy a *lő* ige származéka a Hegyeshalom melletti, tehát határszéli *Levél* falunk neve is, amelynek legrégebb ismert alakja 1245: *Lwer*. Nyilvánvaló, hogy e név is egykori határvédő lövészekre utal, ugyanúgy, mint a soproni *Lövérek* 1265-ben följegyzett *Luer*, valamint a Veszprém megyei *Városlőd* 1270-ből való *Leueld*, továbbá a mellette lévő *Kislőd* 1270-ből való *Lueld* neve, mint ezt KISS LAJOS is közli említett művében. Mollay Károly hívta fel a figyelmemet arra, hogy a soproni *Lövérek* van egy 1283. évi *Lwev* 'Lövő' adat is (VESZELKA LÁSZLÓ, Sopron régi németsege és a német nyelv feltűnése a városi kancelláriában. Sopron, 1934., 24).

BÁRCZI egy jegyzetben már 1950-ben megjegyezte, hogy *Levél* és *Löd* helyneveinkben a *lőni* ige föltehető *liü ~ *lëü igenevének denominális -l (illetőleg -l + -d) képzős származéka rejlik, s hogy *Levél* helynevünk régebbi *Lwer* alakja ebből hasonlással vagy képzőcserével keletkezett, s így jöhettek létre a *lëuel* ~ *liër*-féle párhuzamos alakok (MNY. L, 377 jz.). Bárczinak ebben minden bizonnyal igaza van. A továbbiak szempontjából elég itt annyit megállapítanunk, hogy mindezek alapján a dömösi összeírásban is szereplő, de az Oklsz. fenti adatai szerint egyébként is egykori ómagyar *Leue* személynév a *lő* igénk származéka, s olvasata *levé* vagy *levè* egyaránt lehet. De ahhoz sem férhet kétség, hogy az említett összeírásban szintén szereplő *Lewedi* személynév ennek -di kicsinyítő képzős származéka, s hogy JAKUBOVICH, majd pedig PAIS az utóbbit joggal egyeztette *Levédi* vajda nevével.

Eszerint azonban e sokat tárgyalt régi magyar személynév nem a *lenni*, hanem a *lőni* ige származéka, szerintem ugyanúgy, mint *Lél* vezér neve is, akit minden bizonnyal nem azért neveztek így, mert lehelni tudott, amire mindenki képes, hanem

azért, mert kitűnő íjász volt. BÁRCZI említett közleményében számomra teljesen meggyőzően mutatta ki, hogy az egyik Árpád-házi hercegnek szintén Konsztantinosztól följegyzett $\tau\epsilon\beta\acute{\epsilon}\lambda\eta\varsigma$ neve is a 'szűrni' jelentésű régi *tövik* igénkből ered, bár e kiváló nyelvészünk ez utóbbi névnek *tesz* igénkből való eredeztetését is lehetőnek mondotta (MNy. L, 379). Ne feledjük azonban, hogy Bölcs Leó bizánci császár 904 után írt „Haditaktika” című munkájában a türköknek nevezett magyarok harcias törzseiről egyebek között ezeket írja: „Fegyverzetük kard, bőrpáncél, íj és kopja, s így a harcokban legtöbbjük kétféle fegyvert visel, vállukon kopját hordanak, kezükben íjat tartanak, és amint a szükség megkívánja, hol az egyiket, hol a másikat használják. Üldöztetés közben azonban inkább íjokkal szerzik meg az előnyt” (vö. BALÁZS i. m. 251). Mármost az íjjal löni lehetett, a kopjával pedig szűrni. Nyilvánvaló, hogy e két harci tevékenységben való jelessége alapján sokkal inkább nevezhetek el valamely régi magyar vezért, mint arról, hogy létezik vagy lélegzik.

Ha pedig ez így van, akkor *Levedi*, *Levédi* vajda neve és a vele azonos alakú ősi magyar helynév nem áll többé elszigetelten régi magyar neveink rendszerében, hanem abba a kategóriába tartozik, mint *Fonó*, illetőleg *Fonyód*, valamint *Szántó* és *Szántód* régi magyar helyneveink, amelyeket a bennük lakó fonókról, illetőleg szántókról neveztek el. Az is érthető ezek után, hogy amiképpen a *szántó* igenév a szántóvető személyre éppúgy vonatkozhat, mint a szántás helyére, a szántóföldre, ugyanígy a régi magyar *Lövő* és ennek származékai a vadászatban és hadászatban egyaránt jeleskedőket éppúgy jelölhették, mint tevékenységük színhelyeit, illetőleg azok közelebbi vagy távolabbi környékét.

2. Egy másik régi magyar földrajzinévtípus körvonalai bontakoznak ki előttünk, ha újból szemügyre vesszük az erdélyi Küküllő folyó nevére vonatkozó adatokat, s mérlegre tesszük a rájuk vonatkozó magyarázatokat. E folyó nevét MELICH tudvalóvőleg nem a magyarból, hanem a törökből származtatta, azzal a megokolással, hogy az átvett török névalak a 'kőkényes' jelentésű *Küküllü lehetett, hivatkozva a 14. századi Codex Cumanicus 'kőkény' jelentésű adatára, s megjegyezve, hogy e folyó román neve a szláv eredetű *Tîrnava*, amelynek tövében a szláv *trnъ 'tövis, túske' rejlik (HonfMg. 30; ugyanígy KISS LAJOS is, i. m. 367).

Szerintem sem lehet kétséges, hogy e folyó neve valamiképpen ótörök eredetű *kőkény* szavunkat rejti, amelynek *kőkényes* származéka éppúgy gyakran szerepel földrajzi neveinkben, mint a szintén növénynevekből lett *Almás*, *Körtvélyes*, *Nyíres*, *Rekettyés* földrajzi nevek. Az utóbbiak közé tartozik azonban a *Somos*, *Somogy* típusú földrajzi nevek csoportja is. Ezek mindegyike a tövükben rejlő növényekkel benőtt területeket jelöl. Közéjük tartozik természetesen még sok más ilyen földrajzi nevünk is, amelyek fölsorolásától el kell tekintenem.

Feltűnő mármost, hogy a hazánkban több helyen is fellelhető hegyek, valamint települések *Somló* nevét nem szokás ezekhez számítani. Kitűnő művében KISS LAJOS is azt a magyarázatot fogadja el, némi fenntartással, hogy e földrajzi nevünk a nyelvjárási *somlik* ~ *somlyik* ' < dió > zöld héjából kifejlík' ige folyamatos melléknévi igenévi származékából keletkezett, s így eredeti értelme 'megcsuszamló, suvadó oldalú hegy' vagy 'a zöld erdőövezetből kiemelkedő kopasz, sziklás hegytető' lehetett (i. m. 576). Én ezt a magyarázatot régtől fogva mesterkéltnak tartottam, s mindig arra gondoltam, hogy e hegynév éppúgy a tőle benőtt sombokroktól kaphatta a nevét,

mint a Küküllő a partjait elborító kökénybokroktól, vagy a fentebb említett földrajzi nevek a rajtuk nőtt fák és bokrok nevérol.

Ne feledjük, hogy *som* szavunk éppúgy ótörök eredetű, mint *kökény* szavunk. Az utóbbi pedig a szintén ótörök eredetű *kék* melléknévről a származéka. Ebből a melléknévről származik viszont *kéklík*, *kékellik* ígének, amelyek régi földrajzi neveinkben szintén előkerülnek, vö. 1333: Unum montem qui vulgo *Keeklew* appellatur, 1337: Ad unum montem qui vulgo *keekleu* appellatur (OklSz.). A mai *kékellő* régi *i-ző* alakváltozatát rejti említett szótárunk alábbi adata: 1435: Ad arborem piri *kykel-lew* kertwel dictam. A *kékellő* származéokra már Czuczorék idézték Berzsenyink halhatatlan sorait abból a költeményéből, amelyben nem messze innen, a somogyi Niklába távozva Kemenesaljától búcsúzott: „Ti *kékellő* halmok! gyönyörű vidékek! | Vegyétek bús könnyemet” (CzF. III, 483).

Mindezt figyelembe véve igazat adhatunk MOÓR ELEMÉRnek, aki két ízben is hangsúlyozta, hogy a *Küküllő* neve lehet magyar származék is, vagyis úgy keletkezhetett a *kökény* egyik régebbi alakváltozatából, mint *kék* szavunkból a most idézett *kékellő* melléknév. (Minderre vö. MOÓR, BolgSzláv. 7, valamint UŐ., HonfSzékEr. 62–3.) Némileg hasonló jelentésű, de ugyanilyen képzésű szerintem a *füvellő*, *füellő* földrajzi név is, amely a legeltetésre alkalmas helyek megnevezésére használatos. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy Mécs Lászlónak kedvenc szava volt a *rózsálló*, amelyet ő e szép virág nevéből játékosan ugyanúgy képzett, mint ahogyan hajdanában a *Küküllő*, *Somló*, *Füvellő* földrajzi nevek keletkezhettek a tövüket rejtő növények megnevezéséből (vö. MÉCS LÁSZLÓ: „Május. *Rózsálló* reggel. Remény, ígélet, harmat. | A szélbe fütörésem a hajnalos vigalmat. Vadócba rózsát oltok, hogy szebb legyen a föld”). Ugyanezt a kedvenc szavát használta a költő akkor is, amikor visszavonhatatlan búcsút vett „a *rózsálló* virradatban fellángoló pipacszinű kabáttól”, s vele pesti egyetemi éveitől is (vö. MÉCS LÁSZLÓ, Aranygyapjú. Bp., 1971. 25–6). De ne feledjük azt sem, hogy Adykn is ehhez hasonlóan *ködölő*-nek látta a távoli Bükköt: „Nagy messziről *ködölt* a Bükk” (idézi BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története. Bp., 1958. 56). Ilyenek még: *aranyló*, *büzlő*, *fénylő*, *sárló*, *sárgálló* stb.

Mindezek alapján úgy vélem, hogy a *Somló* földrajzi név is bele tartozik ősi magyar neveinknek abba a jellegzetes csoportjába, amelyeknek tövében a tájat beborító, jellegzetes növények valamelyikének a megnevezése rejlik.

BALÁZS JÁNOS

Zárt *ž*-zés a földrajzi nevekben

1. Előadásom címe föltehetően semmi szenzációt nem sejtet, hiszen közismert tény, hogy azokban a nyelvváltozatokban, ahol önálló fonémaként él a középzárt *ž*, ez a fontos beszédhang megtalálható minden típusú lexikális elemekben: tőszavakban, toldalékokban, kötőhangként morfémahatáron és természetesen tulajdonnevekben is. Ennek ellenére a szakirodalom mégis inkább csak a közsavakban és toldalékaikban mutatózó zárt *ž*-zéssel foglalkozott részletesebben, viszonylag ritkán esett szó a tulajdonnevek zárt *ž*-zéséről, pedig számarányát tekintve igen jelentős mennyiségű lexi-